

Het Stellwagen-orgel in de St.-Marien te Stralsund | Foto: Jan Smelik

SCHAKEL TUSSEN SCHERER & SCHNITGER

Het Stellwagen-orgel in de St.-Marien te Stralsund gerestaureerd

Jaap Jan Steensma Eind september 2008 werd het gerestaureerde en gereconstrueerde Stellwagen-orgel (1659) van de St.-Marienkirche te Stralsund, deelstaat Mecklenburg-Vorpommern, in gebruik genomen. Een goede aanleiding om, na de recente aandacht voor het Buchholz-orgel (1841) in de Stralsunder St.-Nikolai en Distlers orgels te Lübeck (Het Orgel 104/2,4 (2008)), stil te staan bij een zeventiende-eeuws Noord-Duits orgelconcept in optima forma.

Als lid van de Hanze komt de havenstad Stralsund in de Middeleeuwen tot bloei. Aan de Neue Markt verrijst in de late Middeleeuwen in fasen de Marienkirche, een grote driebeukige kruisbasiliek en een belangrijk voorbeeld van de baksteengotiek. Van vloer tot gewelf is het middenschip bijna drieëndertig meter hoog.

In 1298 wordt de parochiekerk voor het eerst genoemd en in 1493 bouwt Johann Sculte in de broederschapskapel een orgel. Later bouwt hij een tweede, kleiner orgel elders in de kerk.¹⁾ In 1525 gaat Stralsund over tot het lutheranisme.

In 1571 schenkt Joachim Möller testamentair dertig mark voor de bouw van een nieuw orgel. Er bestaat onduidelijkheid over wanneer dit gebouwd is en door wie. M.A. Vente vermoedt dat Praetorius' mededelingen²⁾ over 'das Werck zu Stralsund' het instrument van de Marienkirche betreffen. Als Vente gelijk heeft, zou de bouw van het orgel pas hebben plaatsgevonden in 1592-1594 en is de maker van orgel Nicolaus Maass, die zich in 1592 te Stralsund vestigt en later in dienst treedt van de Deense koning. Hoe het ook zij, algemeen wordt aangenomen dat het nieuwe orgel tegen de westwand van de kerk is geplaatst. Misschien is in dit orgel materiaal uit de voorgaande instrumenten gebruikt.

Als gevolg van een blikseminslag brandt de kerktoren in 1647 af. Daarbij gaan ook de kap en een belangrijk deel van de west-

wand van de kerk, alsmede het grote orgel, verloren. In de daaropvolgende jaren wordt de kerk herbouwd en er wordt een orgelmaker gezocht. De opdracht die deze orgelmaker zal krijgen, is er een van groot belang: mede vanwege de economische en politieke situatie – de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) is nog maar net voorbij – zijn nieuwbouwopdrachten een zeldzaamheid. Meestal gaat het bij orgelprojecten om onderhoudswerkzaamheden of verbouwingen van bestaande instrumenten. In deze volledige nieuwbouwopdracht zou de middenzeventiende-eeuwse esthetiek daarom optimaal gestalte kunnen krijgen.

ORGELBOUW IN NOORD-DUITSLAND

In de tweede helft van de zestiende eeuw ondergaat de Noord-Duitse orgelcultuur belangrijke invloeden vanuit de Nederlanden. Vanwege de relatief gunstige infrastructuur en de kwaliteiten van de orgelmakers gaan orgelmakers uit de Lage Landen in Duitsland aan het werk.³⁾ Een bekend voorbeeld van een orgel uit die periode is het Niehoff-orgel in de St.-Johanniskirche van Lüneburg, waar Stellwagen overigens later ook aan zou werken. Bovendien is er na 1600 de roem van Jan Pieterszoon Sweelinck (1562-1621). Na hun studie komen veel van Sweelincks studenten terug naar Duitsland met de Niehoff/Kiespenning-klank in het bewustzijn.

Vente schrijft dat ook Maass oorspronkelijk afkomstig is uit de

1) Dietrich W. Prost, Stralsunds Orgeln (Lauffen 1996) 1-2.

2) Michael Praetorius, Syntagma musicum II (Wolfenbüttel 1619; Facsimile-editie: Kassel 2001) 136-137, 167-168.

3) Maarten A. Vente, Die Brabanter Orgel. Zur geschichte der Orgelkunst in Belgien und Holland im Zeitalter der Gotik und der Renaissance (Amsterdam 1958) 146-150.

Lage Landen. Zijn twee belangrijkste argumenten hiervoor zijn de naam van de orgelmaker en de veronderstelde Nederlandse connectie met het labiale register Dulzian/Dolcian (Vente: Tolkaan, volgens hem synoniem voor Schweizerpfeife, en dit register brengt Praetorius in verband met de 'Nieder und Holländern').⁴⁾ Volgens Fock echter geldt Maass zelf als uitvinder van de labiale Dulzian.⁵⁾

In het noorden van Duitsland bestaan rond 1600 natuurlijk eigen orgeltradities, waarvan twee voor een stilistische plaatsing van Stellwagens werk extra belangrijk zijn: de Hamburgse en de Saksische.

In Saksen, Stellwagens geboortegrond, wordt de traditie voornamelijk in stand gehouden door de familie Compenius.⁶⁾ Deze familie brengt in de zestiende en zeventiende eeuw vele orgelmakers voort. Esaias I (ca. 1560-1617) is het meest bekend geworden vanwege het dispuut met zijn vader (de zoon was voorstander van sleep-, de vader van springladen), zijn vriendschap met Praetorius en het door hem gemaakte, nog bestaande huiskorgel dat zich sinds 1617 op slot Frederiksborg (Denemarken) bevindt. Dit orgel bevat in het pedaal onder meer een over-

blazende QuerflötenB[ass] 4'.⁷⁾ Ook Stellwagen zal in Stralsund overblazende fluiten toepassen. Opvallend is de omvang van het pedaalklavier dat Esaias in Bückeburg bouwt: C,D-d¹,e¹. Hoewel accessoireregisters in het algemeen uit een typisch renaissance-tische traditie stammen⁸⁾, zijn de door Stellwagen in Stralsund gedisponeerde Zimbelstern, Trommell en Vogelgeschrei ook door de familie Compenius graag gebruikt.

In Hamburg is het geslacht Scherer werkzaam.⁹⁾ De ontwikkeling van hun orgelbouwtraditie laat elementen zien die in het werk van Stellwagen een grote rol gaan spelen. Al in de eerste generatie, die van Jacob Scherer (ca. 1495-1574), wordt de klavieromvang in de bas tot C uitgebreid. In de tweede, die van Hans de Scherer de Oudere (ca. 1525-1611), zet de uitbreiding van klavieromvang door en worden de registerfamilies completer uitgebouwd. Ook de rol van het pedaal neemt toe. De orgels van Bernau (1572) en Stendal (1580) beschikken al over manualen met 48 toetsen (C,D-c³).¹⁰⁾ In de laatste generatie, die van Hans Scherer de Jongere (ca. 1575-1631), wordt de typerende werkopbouw tot een principe. Orgelfronten die hiervan getuigen

4) Vente, Brabanter Orgel 107, Praetorius, Syntagma, 128-129

5) Gustav Fock, 'Der historische Orgelbau im Küstengebiet zwischen Hamburg und Groningen (16. bis 18. Jahrhundert)', Acta Organologica 1 (1967) 14

6) Zie 'Compenius' in: Musik in Geschichte und Gegenwart (2de druk; Kassel etc. 1994-2008) Personenteil 4. Verder afgekort als MGG.

7) Praetorius, Syntagma, 138-139, 189. Het orgel staat nog onder de plaatsnaam Hessen.

8) Maarten Albert Vente, Utrechtse orgelhistorische verkenningen (Utrecht 1989), 112-120.

9) Zie 'Scherer' in MGG 14.

10) Ulf Grapenthin, 'The Catharinen Organ during Scheidemann's Tenure', in: Pieter Dirksen, Heinrich Scheidemann's Keyboard Music (Hampshire/Burlington 2007)180-181; Praetorius, Syntagma, 176-177.

zijn die van de door deze Scherer gebouwde orgels van de St.-Stephani te Tangermünde (1624) en de St.-Aegidien te Lübeck (1624-1626). Het lijnenspel in deze fronten lijkt veel op dat van het front van het Stellwagen-orgel in Stralsund. Ook Stralsunds typerende, uit de kerkwand oprijzende orgelgalerij is bij deze Scherer-orgels al te zien.

FRIEDRICH STELLWAGEN

Over Friedrich Stellwagen (1603-1660) is weinig bekend, over zijn opleiding helemaal niets.¹¹⁾ Zijn eerste orgelbouwactiviteiten zijn gedocumenteerd vanaf 1629/1630, toen hij medewerker van Gottfried Fritzsche was.¹²⁾ Ook Fritzsche (1578-1638), keurvorstelijk hoforgelmaker, is afkomstig uit Saksen. Hij gaat steeds noordelijker werken, en verkoopt in 1629 zijn huis in Dresden. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de ontwikkelingen in de Dertigjarige Oorlog: aan het einde van de jaren twintig wordt steeds meer duidelijk dat Saksen meegesleurd gaat worden in het conflict. In maart 1629 wordt de Vrede van Lübeck getekend, een verdrag waarmee Denemarken zich definitief uit de oorlog terugtrekt en in het noordwesten van Duitsland goede hoop ontstaat op rustiger tijden.

Als dan in 1631 Hans Scherer de Jongere sterft, zijn de vooruitzichten op werk in Hamburg gunstig. Het is niet onwaarschijnlijk dat Stellwagen in het gevolg van Fritzsche vanuit Saksen naar het noorden trekt en dat de samenwerking al veel verder teruggaat dan uit bronnen blijkt.

Bovendien trouwt Stellwagen in 1631 met Fritzsches dochter. Hij is dan tegen de dertig jaar. Het lijkt daarom aannemelijk dat Stellwagen zich in die tijd als (leerling-)orgelmaker al bewezen heeft en dat hij op weg is als zelfstandige te beginnen.

Het werk van Fritzsche kenmerkt zich door inventiviteit, vooral wat betreft het pijpwerk.¹³⁾ Hij ontwikkelt nieuwe registers, gemaakt van hout (ook prestanten en kleinere tongwerken) en experimenteert met legeringen. Als belangrijk Saksisch element in Fritzsches werk geldt aanvankelijk de onvolledigheid in opbouw van registerfamilies. Na zijn verhuizing naar Hamburg past Fritzsche zich snel aan aan de Scherer-traditie.¹⁴⁾ Hij disponeert hoge mixturen en kwartsextcimbels (Hamburg, Jakobikirche). Vernieuwend in Noord-Duitsland zijn het gebruik van de Sesquialter en de Trompet 16' op het Hoofdwerk.¹⁵⁾ Naast de samenstelling van de vulstemmen zijn dit elementen die Stellwagen van Fritz-

---

11) Ibo Ortgies publiceerde onderzoeksresultaten naar biografische gegevens over Stellwagen, alsmede een Werkverzeichnis. Zie: Ibo Ortgies, 'Der Orgelbauer Friedrich Stellwagen (1603-1660), ein Beitrag zu Leben, Werk und Bedeutung', in: Berit Drechsel (red.), Die Stellwagen-Organ in Sankt Marien zu Stralsund, Festschrift zur Wiederweihe der restaurierten Orgel (Stralsund 2008) 8-19. Op pagina 122 van deze uitgave staat de 'Werkverzeichnis Friedrich Stellwagen'.

12) Dirksen hanteert de naamspelling 'Gottfried Fritzsch'.

13) zie 'Fritzsche' in MGG 7.

14) Grapenthin schrijft dat Fritzsche gezien kan worden als voortzetter van de Scherer-traditie omdat hij leerling was van Hans Lange (1543-1616), op zijn beurt weer een leerling van Hans Scherer de Oudere. Grapenthin baseert zich hierbij op Gustav Fock. Grapenthin, 'The Catharinen Organ', 185.

15) Grapenthin, 'The Catharinen Organ', 177-178, 192, 211-212.

sche overneemt in Stralsund.

Vanaf 1634 is Stellwagen actief als zelfstandig orgelmaker in Lübeck. Daar verricht hij vooral ombouwwerkzaamheden aan orgels in de grote Lübecker stadskerken. Zo vergroot hij het orgel van de Marienkirche en breidt hij het Scherer-orgel van de Aegidienkirche in 1648 uit met een borstwerk. Stellwagen slaagt er ondertussen in een monopoliepositie te verwerven, die in 1645 tot het privilege leidt voor het onderhoud van de instrumenten. Buiten Lübeck is hij onder meer actief in Hamburg, Lüneburg en Stralsund.

In 1653 krijgt Stellwagen de opdracht tot de bouw van het orgel in de St.-Marien te Stralsund. De eerste twee jaren blijft Lübeck Stellwagens uitvalbasis. In die periode voert hij de verbouwing van het Totentanz-orgel in de Lübecker Marienkirche uit. Wellicht is de tekst die Stellwagen aanbrengt in een windlade van dit in 1942 verwoestte orgel nog het meest typerend voor de omstandigheden waaronder orgelmakers in die periode vaak werken: "Anno 1654 ihm Aprillis ist die Laden verfertigt, durch mich Friedrich Stellwagen von Halle aus Sachsen. Wie wohl ich bei dieser arbeit wenich danck werde haben durch schlechden Lohn, so werdts doch Gott im Himmel belohnen, und einem Jeden geben nach dem er verdient."¹⁶⁾

Als in 1655 de kas van het nieuwe orgel in de St.-Marien door de stadstimmerman is opgeleverd, verhuist Stellwagen met zijn gezin en werkplaats definitief naar Stralsund. In 1659 wordt het orgel voltooid, het cartouche onder het Rugpositief herinnert hieraan: 'M.[eister] FRIEDERICH STELLWAGEN HAT DIESES WERCK VERRICHTET. ANNO 1659.'

Tijdens de laatste werkzaamheden aan het orgel blijkt de orgelmaker ziek te zijn. Het stadsbestuur waarschuwt daarom zijn zoon, organist en orgelmaker Gottfried Stellwagen uit Güstrow. Niet veel later, in 1660, komt Friedrich Stellwagen te overlijden.

VISIES OP HET WERK VAN STELLWAGEN

In het algemeen is men vaak geneigd Stellwagen te waarderen als de maker (vernieuwer) van Dietrich Buxtehudes instrumenten in de Marienkirche van Lübeck. Er is nog Stellwagen-materiaal bewaard gebleven in het kleine orgel van de Jakobikirche in dezelfde stad.¹⁷⁾ Het enthousiasme van Buxtehude voor de instrumenten die Stellwagen gemaakt of gerenoveerd heeft, behoeft enige nuance. Buxtehude laat zich in 1701 kritisch uit over het grote orgel. Waarschijnlijk vindt hij zijn orgel dan muzikaal-stilistisch niet modern genoeg. Toch betreft zijn belangrijkste klacht achterstallig onderhoud.¹⁸⁾

De relatie tussen Stellwagen en eerdere generaties componisten

---

16) Gisela Jaacks en Renate Paczkowski, Orgeln in Schleswig-Holstein (Heide 1981) 13.

17) Rogér van Dijk en Cees van der Poel, 'Hugo Distler en "zijn" orgels', Het Orgel 104/4 (2008) 18-33.

18) Gustav Fock, Arp Schnitger und Seine Schule (Kassel 1974) 161; Kerala J. Snyder, Dieterich Buxtehude, organist in Lübeck (New York 1987) 86; idem, Dieterich Buxtehude. Leben, Werk, Aufführungspraxis (Kassel, etc. 2007) 113/114. Snyder nuanceert Buxtehudes klacht in belangrijke mate.

is echter evident:¹⁹⁾ in 1630 inspecteert Heinrich Scheidemann (ca. 1595-1663) met Jacob Praetorius (1586-1651) het Fritz-sche-orgel in de Ulricikirche te Brunswijk. Friedrich Stellwagen is als meesterknecht bij dit project betrokken.²⁰⁾ In 1641 wordt een reparatie door Stellwagen aan het orgel in de Marienkirche van Lübeck gekeurd door Scheidemann. Dit was nog voor het organistschap van Franz Tunder (1614-1667). In de periode dat Tunder organist is, werkt Stellwagen aan het Totentanz-orgel (1653-1655). Van 1644 tot 1647 vertrouwt Scheidemann 'zijn' orgel in de Katherinenkirche aan Stellwagen toe voor onderhoud en reparaties.²¹⁾ De reden zal niet alleen geweest zijn dat Scheidemann waarschijnlijk tevreden was over Stellwagens werk, maar ook dat er rond 1650 maar weinig orgelmakers in Hamburg zelf te vinden waren, zodat hij een orgelmaker van relatief ver (Lübeck) moest laten komen.²²⁾

In de twintigste eeuw stond de aandacht voor Stellwagen vooral in het kader van de overgang tussen het Noord-Duitse renaissance- en het barokke orgeltype, zoals dat een hoogtepunt bereikte in het werk van Arp Schnitger (1648-1719).²³⁾ Dit heeft te maken met de grote twintigste-eeuwse belangstelling voor het werk van Schnitger en het feit dat Schnitger mogelijk in het bezit was van de dispositie van Stellwagens orgel in Stralsund.²⁴⁾ Het is interessant dat het hier gaat om een autograaf, maar dat er een paar fouten in zitten die door een goede orgelmaker moeilijk gemaakt zouden kunnen worden (behalve fouten in de dispositie een incorrecte klavieromvang). Daarom is het waarschijnlijk dat Schnitger het orgel niet zelf heeft bezocht.²⁵⁾

Met de aandacht voor het orgel van Stralsund komt er meer en meer aandacht voor het eigene van het Stellwagen-concept.

KORTE GESCHIEDENIS VAN HET ORGEL

Het orgel doorstaat sinds 1659 verscheidene bedreigingen. Het instrument raakt beschadigd bij de ontploffing van een kruitmagazijn (1770). De schade wordt pas in 1775-1778 hersteld door de orgelmaker Ernst Marx (1728-1799) uit Berlijn. De toenmalige organist prefereert Marx boven de orgelmaker die het orgel dan in onderhoud heeft, Paul Schmidt (1716-1798) uit Rostock. De organist stelt dat Marx, als leerling van Joachim Wagner (1690-1749), tot de school van Gottfried Silbermann (1683-1753) behoort en daarom volgens Silbermanns principes een orgel kan bouwen. Ondanks Marx' goede papieren valt het werk

---

19) Dirksen, Heinrich Scheidemann's Keyboard Music, 29.

20) Grapenthin, 'The Catharinen Organ', 186.

21) Grapenthin, 'The Catharinen Organ', 193.

22) Fock, Arp Schnitger, 44

23) Zo komt Stellwagen bij Fock (Arp Schnitger) vooral aan bod onder het kopje 'Überblick über die Geschichte des Hamburger Orgelbaues von etwa 1550 bis Schnitger'. Stef Tuinstra doet een poging de overgang en verschillen in (klank)karakter in woorden te vatten. Stef Tuinstra, 'Schnitger, de Europese orgelmaker van heden en verleden', Het Orgel 94/4 (1998) 34-42.

24) Fock, Arp Schnitger, afbeelding 44.

25) Böhme en Van Rossum, 'Die Suche nach dem Klang' in: Drechsel (red.), Die Stellwagen-Organ, 79. Gustav Fock (Arp Schnitger, 26-27) schrijft nog dat Schnitger waarschijnlijk wel in Stralsund is wezen kijken.

de opdrachtgevers tegen, vooral wat betreft de kwaliteit van de nieuwe balgen en de nieuwe subbas. In het Pedaal verdwijnt de Dulcian ten gunste van een Quint 6' en in het Bovenwerk is een Vox humana 8' toegevoegd.

De Stralsunder orgelmaker Christian Kindt(en) (1752-1803) krijgt het orgel in onderhoud en vervangt in 1794 de Spitz Flött van het hoofdwerk door een Viola di Gamba 8'. Wellicht wijzigt hij de dispositie van het Bovenwerk.

Van 1807 tot 1810 is de Marienkirche in gebruik als opslagruimte en paardenstal door de troepen van Napoleon. Het orgel lijdt onder vandalisme. De schade wordt in 1828 hersteld door de Berlijnse orgelmaker Carl August Buchholz (1796-1884).²⁶⁾ De wijzigingen blijven relatief beperkt. Wel doet Buchholz aanpassingen in de vulstemmen en voegt hij enkele hoge solostemmen en een zwelwerk toe. Ook wijzigt hij hier en daar het mensuurbeeld.

Tussen 1863 en 1873 heeft de Stralsunder orgelmaker Friedrich Albert Mehmel (1827-1888) het orgel in onderhoud. Hij vervangt de labia van alle frontpijpen, met uitzondering van die van het bovenwerk. Ook voegt hij twee sleepladen voor de realisatie van twee volledige 32-voets registers.

In de Eerste Wereldoorlog blijft het orgel gespaard voor de confiscatie van frontpijpen ten behoeve van de oorlogsindustrie. Na het Palmzondagbombardement op Lübeck in 1942, waarbij een aantal unieke orgels verloren gaat, besluit men het orgel te documenteren en op te slaan. In het laatste oorlogsjaar, tijdens de opslag en daarna, gaan alsnog grote delen van het orgel verloren door diefstal (de bevolking was straatarm) en door de wijze waarop het Rode Leger het instrument terug naar Stralsund transporteerde.

In 1946 onderzoekt orgelmaker Karl Schuke uit Potsdam het orgel in de Marienkirche. Hij meent de opdracht tot opbouw van het orgel te kunnen aannemen en formuleert daarbij uitdrukkelijk dat het orgel zijns inziens terug moet worden gebracht naar de situatie van 1659. Dit betekent dat historisch materiaal van latere orgelmakers uit het orgel verdwijnt. Pijpwerk van Buchholz wordt gebruikt bij de op dat moment ook onder handen zijnde restauratie van het Buchholz-orgel in de Nikolaikirche.

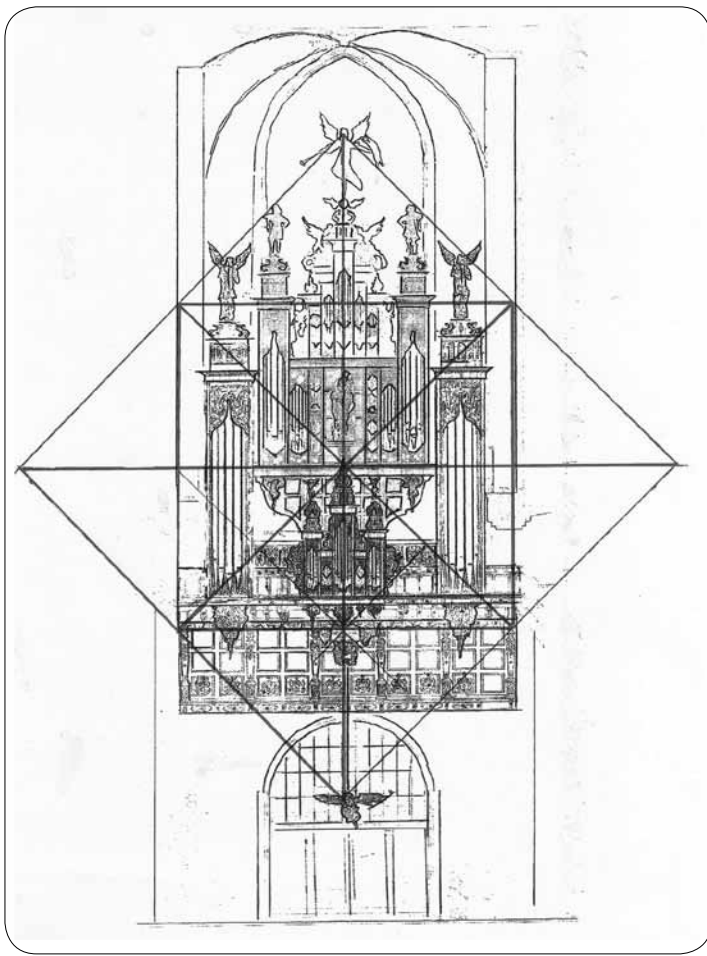
In fasen wordt het orgel opgebouwd en speelbaar gemaakt. Als eerste is het Rugwerk (1951) klaar, maar nog zonder tongwerken. De andere werken volgen een voor een met ruime tussenpozen. Als laatste worden de tongwerken geplaatst, gemaakt door Giesecke & Söhn uit Göttingen. Het is dan 1972. Achteraf kan geconstateerd worden dat de firma Schuke een enorme prestatie heeft geleverd. Bij de opbouw is er nog vrijwel niets over Stellwagen bekend. De noodzakelijke technische gegevens, zaken als metingen, moeten uit het orgel zelf worden afgeleid. Mede door de Oost-Duitse censuur zijn de verhalen over de extreme materiaalschaarste, de materiaalbelasting (van oud metaal moest een bepaald percentage afgestaan worden), de hardnekkige problemen met de energievoorziening en het

---

26) Zie voor meer informatie over Buchholz: Rogér van Dijk, 'Het Buchholz-orgel in de St.-Nikolai te Stralsund', Het Orgel 104/2 (2008) 4-17.

Foto's: Jan Smelik

omwille van het behoud van het orgel sjoemelen met de boekhouding pas in de jaren negentig naar buiten gekomen. Er is veel te danken aan de toenmalige organist, Dietrich W. Prost (1928-2000), die in 1951 is benoemd om de restauratie te begeleiden. Tot aan zijn pensioen in 1993, en daarna nog door middel van publicaties, heeft hij zich voor het orgel ingezet. Ondanks alle inspanningen kan het doel van de restauratie door Schuke (de situatie 1659) door gebrek aan kennis, financiële middelen en materiaal niet gehaald worden. Daarom, en omdat de staat van het orgel na deze restauratie vanwege het kwalitatief vaak onvoldoende materiaal hard achteruit is gegaan, wordt de noodzaak van een nieuwe restauratie in de jaren negentig meer en meer voelbaar.²⁷⁾

Voorafgaand aan de jongste restauratie is het orgel, in samenwerking met GOArt, uitgebreid gedocumenteerd. Veel van de resultaten zijn in 2006 in boekvorm gepubliceerd.²⁸⁾ Een internationale orgelcommissie, bestaande uit Gustav Leonhardt (erevoorzitter), Peter van Dijk, Klaus Eichhorn, Niclas Fredriksson, Martin Rost en Eckhard Wiese, begeleidt de restauratie die in 2008 is afgesloten.

De opdracht tot restauratie is verleend aan de orgelmakers Kristian Wegscheider (Dresden), Gunter Böhme (Dresden) en

27) Het front van het orgel na de situatie-1959 staat op de achterzijde van dit nummer.

28) Martin Rost (red.), Die Stellwagen-Organ in Sankt Marien zu Stralsund, eine Bestandsaufnahme, Chronik und Dokumentation (Öhringen 2006).

Hans van Rossum (Andel). De eerste werkt aan windvoorziening, laden, tractuur, kas en het metalen pijpwerk, Van Rossum verzorgt de tongwerken, maakt nieuwe klavieren, registerknoppen, de G. Plockflött 8' en verzorgt de intonatie in samenwerking met zelfstandig intonateur Böhme. De restauratie en reconstructie van het vele snijwerk is in handen van Hilke Frach-Renner en Stephan Thürmer (Dresden). Niet ongenoemd mag blijven dat de Hermann Reemtsma Stiftung uit Hamburg de restauratie integraal heeft gefinancierd.

Tijdens de Friedrich-Stellwagen-Orgeltage 2008, die plaatsvonden van 28 september tot en met 5 oktober, is het orgel in gebruik genomen.

FRONT

Het is duidelijk dat men bij het ontwerpen van het orgel een instrument wilde maken dat zo goed mogelijk bij de verticaliteit van de ruimte zou passen. Het totale orgelfront, van het bovenste engelbeeld tot het onderste engelbeeld, is ruim zesentwintig meter hoog. Gemeten vanaf de orgelgalerij meet het instrument ongeveer twintig meter.

Het beeldhouwwerk vervult een belangrijke rol bij het bereiken van een architectonische functie. Toch schrijft Arthur George Hill (1857-1923) in 1891: "An injurious appearance is produced by the grossly exaggerated size of the figures, especially in the centre; and these are the weak points of the design." Hoewel hij het orgel veel te laat dateert (rond 1720), neemt Hill dit instrument toch nog op in zijn boek over middeleeuwse en renaissancestijl orgels en orgelkasten, waaruit in ieder geval blijkt dat hij een goede analytische blik had. Zijn mening over de sculptuur blijkt nog eens extra uit de afbeelding die hij publiceert bij zijn beschrijving: de bazuinblazende engel onder het orgel is wegge laten, die boven op het orgel is afgebeeld tot aan de middel. Peter Williams denkt anders over het beeldhouwwerk. In 1966 schrijft hij: "(...) statues incorporated in the Case itself increase the monumental appearance (...)." ²⁹⁾

Dat het orgel een architectonische functie heeft, blijkt uit verschillende elementen: de door middel van een cassettenveld vooruitspringende hoge orgelgalerij, die een zeer ruimtelijke werking heeft, de keuze voor een bovenwerk in plaats van een borstwerk, de hoogte van de 'insnoering' (console), de polygonale arcadetorentjes op de torens en het feit dat de pedaaltorens 24-voets lengte hebben.

Dit laatste gegeven is buitengewoon interessant. Stellwagens werk bestond vaak uit verbouwingen, modernisering van oudere orgels. Daarbij breidde hij vaak het klavier in de bas uit van F, de oude klavieromvang, naar C, soms met gebruikmaking van een kort of gebroken octaaf. Door nu toch te kiezen voor pedaaltorens met ouderwetse toonhoogte en (dus) afmetingen, ontstaat een driehoeksvorm met een meer verticale verschijning. De al genoemde Scherer-fronten te Tangermünde en Lübeck beschikken 'in de top' ook over deze driehoeksvorm. In de schets op deze pagina wordt geprobeerd in grove lijnen te laten zien

29) Peter Williams, The European Organ 1450-1850 (Bloomington/Londen 1966) 149.

dat het ontwerp-principe van de kas uit eenvoudige geometrische figuren lijkt te bestaan en dat het wellicht zou lonen de verbanden, waarin de beelden een cruciale rol spelen, in een uitgebreider onderzoek tegen het licht te houden.³⁰⁾

De frontopbouw is die van het Hamburger Prospekt. De frontpijpen, ook die in de pedaaltorens, zijn origineel, de labia zijn, met uitzondering van die van het Bovenwerk, van Mehmel. Oorspronkelijk was het eiken van de kas onbehandeld. Alleen de stijlen zijn nu nog origineel. In de jaren vijftig is het ontbrekende hout aangevuld, vaak met minderwaardig materiaal. Voor delen van de kas werd zelfs spaanplaat gebruikt. Het geheel werd overschilderd in een bruin soort imitatie-marmer.

Bij de jongste restauratie zijn frontdelen in eikenhout aangevuld. De nieuwe panelen en deuren aan de zij- en achterkanten zijn in grenen uitgevoerd. Om het nieuwe eiken bij het oude te laten aansluiten werd het gerookt. Om praktische redenen is ervoor gekozen de latere kleurstelling (1869) van het houtsnijwerk in wit en goud aan te brengen. Snijwerk en sculptuur zijn uitgevoerd in lindehout.

De zwaluwnest-achtige vooruitspringende orgelgalerij had, behalve een architectonische, ook een heel praktisch-muzikale functie. Door te kiezen voor een dergelijke galerij ontstaat er veel ruimte bij de claviatuur, waar musici opgesteld kunnen worden. Net als de beroemde situatie in de Marienkirche van Lübeck beschikt de Marienkirche van Stralsund over twee Musikemporen, galerijen op de plaats waar zich het (pseudo-) triforium in het middenschip bevindt. De snijwerkpanelen van de orgelgalerij kunnen geopend worden en op die manier is er direct contact mogelijk tussen de musici op de galerijen in de kerk en bij het orgel. Akoestisch zorgen de galerijen voor een directe visuele en auditieve communicatie tussen de musici. Ook beneden in het middenschip zijn, door het reflecterende en bundelende effect van de gewelven, teksten en muziek zeer duidelijk te verstaan.

De rijke sculptuur in het front verdient speciale aandacht. Aan de voeten van koning David, in het midden van het front op de middentoren van het Rugpositief bevindt zich een geblinddoekte dirigerende Moor (zie foto 4 op pagina 27). Hij dirigeert een hemels orkest dat bestaat uit blazers, strijkers en harpisten (David en de figuren in het snijwerk van de pedaaltorens).

Men zou de zeven grote beelden, zes bazuinblazende engelen en een harpspelende koning David, kunnen opvatten als een beeldengroep. Deze beeldengroep is een belangrijke indicatie van hoe men in de zeventiende eeuw dacht over de rol van het orgel. Jan Luth schreef een boeiend artikel waarin hij kort het eschatologische aspect van het Stralsunder orgelfront noemde:

---

30) Daniel Brunzema, Die Gestaltung des Orgelprospektes im friesischen und angrenzenden Nordseeküstengebiet bis 1670 und ihre Bedeutung für die Gegenwart (Aurich 1958) 50. Hoewel Brunzema orgels in een ander geografisch gebied behandelt, zijn de suggesties die spreken uit de schets gelijk aan Brunzema's constatering: 'Es ergeben sich bei den Orgeln Systeme von Rechtecken und Dreiecken, die immer wieder benutzt wurden. Ebenso wurden das Quadrat und der Kreis angewandt. So ist die Grundform für die Oberteile der untersuchten Orgelprospekte das Quadrat.' Even later: 'Im allgemeinen sind in diese Massverhältnisse nicht nur die Orgel selbst, sondern auch die Empore und die Kirche in ihrer Höhe und Breite mit einbezogen.'

De originele registeropschriften zijn vrijgelegd. De registerknopen zijn door Hans van Rossum naar een origineel Stellwagen-voorbeeld gereconstrueerd. Foto: Martin Rost

de bazuinblazende engelen zijn een verwijzing naar de engel die in het bijbelboek Openbaring het oordeel aankondigt.³¹⁾

De symboliek gaat in Stralsund echter verder. Van de grote beelden valt in de eerste plaats het aantal op: zeven. Dit symbolische aantal is onder te verdelen in een groep van vier met een 'algemene' functie en een groep van drie met een meer specifieke. De groep van vier staat op de pedaal- en hoofdwerktoeren in paren en is symmetrisch opgesteld. Alle vier zijn het bazuinblazende engelen, ze hebben een wat statische uitstraling. De andere groep van beelden staat in de verticale as. Elk van deze drie figuren symboliseert een verbinding tussen de aardse en de hemelse muziek. De verdeling in drie en vier figuren lijkt meer dan toevallig.

Het bovenste beeld stelt opnieuw een bazuinblazende engel voor, staande op een gevleugelde aardbol (zie pag. 27 foto 1). De verschijning van deze figuur doet denken aan die van een Fama. Het gewaad van de engel wappert en de spreukband in de linkerhand verkondigt: 'S.[anctus] DOMINUS DEUS SEBATH'. De spreuk is een verwijzing naar het Sanctus uit het ordinarium van de liturgie. De herkomst van deze liturgische tekst is het

---

31) Jan R. Luth, 'Het orgel als iconografisch en allegorisch fenomeen', Het Orgel 99/2 (2003) 32-38. In bewerkte vorm onder dezelfde titel tevens gepubliceerd in: Justin E.A. Kroesen, Jan R. Luth, Arie L. Molendijk (red.), Religieuze ruimte. Feestbundel voor Regnerus Steensma (Zoetermeer 2006) 146-157.

bijbelboek Jesaja (6 vers 3). De profeet ziet hier in een visioen een deel van de hemelse lofprijzing door engelen. In de aardse eredienst neemt het Sanctus een centrale plaats in in de avond-maalsliturgie. De associatie is dat tijdens het zingen van dit 'heilig' de aardse en de hemelse kerk met elkaar verenigd zijn in dezelfde lofprijzing. Deze engel is het hoogste beeld in de beeldengroep, staat als het ware het dichtst bij de hemelse lofprijzing.

Het beeld in het midden stelt koning David voor (pag. 27 foto 4). De positie van het beeld is zeer opvallend: het staat namelijk op de plaats waar 'normaal' gesproken de (ook visueel) belangrijkste orgelpijpen voor het Hoofdwerk staan, hier de grootste prestant zestienvoets pijpen. De keuze voor deze opstelling is ook hier waarschijnlijk zowel praktisch-architectonisch als allegorisch en iconografisch.

Door de plaatsing van David in het centrum van het Hoofdwerk kunnen de grootste pijpen, die bij alle andere 'werken' in het midden staan, in het Hoofdwerk verplaatst worden naar de zij-kanten. Dit draagt bij aan de visuele stabiliteit van het front; het Hoofdwerk vormt een hoog vierkant, tegelijk staan de engelen op de torens hoog genoeg om de lijn tussen de hoogste engel en de beelden op de pedaaltorens duidelijk te maken.

Het is geen toeval dat juist koning David in het centrum van het orgel staat en daarmee in het centrum van de hele westwand. Hij geldt als de belangrijkste dichter van psalmen en daarmee als grondlegger van de kerkmuziek. De psalmen vormen de belangrijkste inspiratiebron voor kerkmuziek en, toeval of niet, als bijbelboek zijn ze letterlijk het meest centrale deel van de Bijbel. De David van Stralsund is het oudste, mij bekende, geval waarin David zó ge-positioneerd wordt. Latere voorbeelden zijn te vin-

Dispositie 1659/2008 - Stellwagen-orgel in de St.-Marien te Stralsund

Ten opzichte van de dispositie in 2000 zijn de enige wijzigingen de nomenclatuur en de voetmaat van de blokfluit (bovenwerk). De registers dragen weer de namen van 1659 en de blokfluit is in plaats van een 4-voet weer een 8-voets register.

In de opgave is de Duitse notatie wat betreft b en h (voor bes en b) aangehouden. De aanduiding 'Lübeck' verwijst naar Stellwagen-pijpwerk in het kleine orgel van de St.-Jakobi in Lübeck. 'Tellingstedt' verwijst naar Brunner-pijpwerk in het orgel van de St.-Martin in Tellingstedt. 'Ugale' verwijst naar het Rhaneus-pijpwerk in de Pfarrkirche van Ugale. 'Harbke' verwijst naar het Fritzsche-pijpwerk in het orgel van de Schlosskirche te Harbke. De register- en werkaanduidingen zijn afgedrukt in de spelling van de registeropschriften. De samenstellingen van de vulstemmen treft u aan op de pagina's 32 en 33.

Stimmen in werck

Principall [16']	[bespeelbaar van tweede manuaal, omvang C, D – c ³]
Bordun [16']	C-c ¹ origineel en in front, labia van Mehmel
Octava [8']	C, D, Dis, E originele voeten en kernen, mensuur gelijk aan pedaal-Untersatz
Spitz Flött [8']	g, a, b, h origineel
Hollquinta [6']	nieuw, conisch, als pedaal-Spitzflöt
Superoctav [4']	nieuw, naar Praetorius
Holl Flött [4']	c-h origineel
Flachflött [2']	nieuw, uitgevoerd als Roerfluit naar Lübeck
Rauschpfeiffe [II]	nieuw, conisch, naar Praetorius
Mixtur [VI-X]	2' van c-h ¹ origineel, aanvulling naar aanwijzingen op pijpstocken
Scharffs [IV-VI]	nieuw, naar sporen op pijpstocken
G. Trommet [16']	verschillende kelen origineel

Stimmen in oberposidiff

Principall [8']	[bespeelbaar van derde manuaal, omvang C, D – c ³]
Hollflött [8']	C-G, H-g in front, 7 pijpen in binnenwerk nieuw
G. Plockflött [8']	nieuw, uitgevoerd als roerfluit naar Lübeck
Octava [4']	nieuw, naar Ugale, conisch, hout
Kl. quintadeen [4']	C-g ¹ origineel
Nasatt [3']	C origineel
Gemshoren [2']	nieuw, uitgevoerd als Roerfluit naar Lübeck
Scharffs [IV-VI]	nieuw naar Praetorius
Trommet [8']	nieuw
Krumhoren [8']	veel bekens, kelen en tongen origineel
Schalmey [4']	nieuw, naar Lübeck

Stimmen in Rückpositiff [sic]

Principall [8']	[bespeelbaar van eerste manuaal, omvang C, D – c ³]
Gr. Quintadeen [16']	C-g ² origineel en in front, labia van Mehmel, 2 pijpen in binnenwerk origineel
Gedact [8']	29 pijpen origineel
Quintadeen [8']	13 pijpen origineel
Octava [4']	nieuw, naar mensuur Gr. Quintadeen en ruimte op pijpstock
Dultz Flött [4']	C-h ¹ origineel, verschillende kernen origineel
	C-c origineel, vanaf c overblazend

den in de Domkerk van het Poolse Cammin (1672) en het Letse Lestene (1718). Bekende Nederlandse voorbeelden als Zwolle (1719-1721) en Leens (1734) zijn met deze situatie nauwelijks te vergelijken, want behalve de grote stilistische verschillen staat David in deze gevallen niet in het Hoofdwerk, maar centraal in een (quasi-)onder- of borstwerk. Een Davidsfiguur is verder een verbeelding van de gedachte dat Gods woord in een poëtische en muzikale vorm tot de mens gekomen is. In die zin krijgt zijn tegenwoordigheid in de verticale as van het Stralsunder orgel een extra dimensie in de verbinding tussen hemelse en aardse muziek.

Het laatste beeld in de beeldengroep is tot nu toe in de literatuur over dit orgel weinig serieus genomen (pag. 27 foto 3). De engel bevindt zich aan een staaf alsof hij vliegt, onder het orgel vlak boven de hoofden van de kerkganger. Op afbeeldingen valt

deze, opnieuw bazuinblazende, engel vaak weg. Toch is het een laatste, belangrijke schakel in de symboliek. Het attribuut in de linkerhand stelt een palmtak voor. Daarmee is de engel een verwijzing naar de intocht van Christus in Jeruzalem. Een belangrijker verband is nog, in het verlengde hiervan, dat de tekst die bij dit gebeuren hoort in de liturgie is opgenomen: 'Gezegend Hij die komt in de naam van de Heer'. Deze tekst, het Benedictus, vormt in de liturgie het b-gedeelte van het Sanctus. Daarmee is er een zeer expliciete relatie met de bovenste engel! De engel beneden is uit het feest van hemelse muziek neergedaald en het is juist deze engel die een verwijzing zou kunnen zijn naar de wederkomst. Hij blaast de bazuin en zwaait met de palmtak: 'Gezegend Hij die komt...'

Ook architectonisch is dit beeld van het grootste belang, door deze engel is het hele orgel als het ware omgeven door musice-

Feltpfeiffe [2']	C-fis origineel, overblazend
Siffliitt [1']	nieuw
Sesquialtra [II]	nieuw, samenstelling naar aanwijzingen op pijpstok
Scharffs [IV-VI]	nieuw, naar sporen op pijpstok
Zimbell [III]	nieuw, naar sporen op pijpstok uitgevoerd als kwartsextcimbel naar Praetorius
Dulcian [16']	verschillende delen origineel
Trechter Regal [8']	nieuw, naar Lübeck
Sup. Regal [4']	nieuw, naar Tellingstedt, Lübeck en de 'Jungfern Regal' van Praetorius
Stimmen in bas	
Grosprincipall Bas [32']	[bespeelbaar van pedaal, omvang C, D – f ¹] vanaf F, C-E gecombineerd met Principall Bas, F-b in front, 3 pijpen in binnenwerk origineel, labia van Mehmel
Principall Bas [16']	6 pijpen origineel
Gedactundersatz [16']	nieuw, naar Harbke
Octaven Bas [8']	10 pijpen origineel
Spitzflöt Bas [8']	11 pijpen origineel, conisch
Superoctav Bas [4']	Fis, B, d, fis b en d ¹ origineel
Nachthoren Bas [4']	nieuw, afgeleid van plaats op de laden
Feltpfeiffen Bas [2']	D, E, f ¹ origineel, overblazend
Mixtur Bas [IV-VI]	nieuw, naar aanwijzing Marx en afgeleid uit gekozen samenstellingen overige vulstemmen
Posaunen Bas [16']	delen (kelen) origineel, verder nieuw naar kleine orgel St.-Jakobi, Lübeck
Trommet Bas [8']	delen (enige koppen en stevels) origineel
Dulcian Bas [8']	nieuw, naar Dulcian Rugwerk
Schalmey Bas [4']	nieuw, naar Lübeck
Cornett Bas [2']	nieuw

Werckventil

Ventil zum oberposidiff

Ventill zum bas

Ventil zum Rückposidiff

III/II (schuifkoppel)

Tremulant

bovenwerk

Zimbelstern

Trommell

8'-basis, C en Cis

Vogelgeschrei

in Rugpositief, vijf pijpjes in bakje water

Het totale aantal complete originele pijpen is 333.

Stemming: middentoon

Winddruk: 67 mm waterkolom

Toonhoogte: a¹ = 465 Hz bij 16 graden Celsius

8 sleepladen

12 spaanbalgen voor getreden wind

1 grote spaanbalg voor moterwind

rende engelen en is het beeld van het orgel als hemels instrument compleet. Dit beeld vormt een hoekpunt in het ontwerp van het orgel.

Verder moet worden opgemerkt dat in het kleinere snijwerk veel verwijzingen te vinden zijn naar de musica caelestis. Voor de hand liggende voorbeelden zijn de vele musicerende engeltjes, de hemellichamen aarde, zon, maan (pag. 27, foto 2) en, ter weerszijden van David, de sterren. De cimbelsterren (die ten tijde dat de foto's bij dit artikel gemaakt werden nog niet aangebracht waren) horen bij een bekende traditie; wanneer de organist het register Zimbelstern opentrekt, draaien de sterren rond en tingelen de belletjes door de kerk, een mooi voorbeeld van de wijze waarop allegorie muzikaal gestalte kon krijgen.

PIJPWERK & DISPOSITIE

Veel van het oorspronkelijke pijpwerk is in de loop der tijd verloren gegaan. De frontpijpen zijn origineel, maar op die van het Bovenwerk na zijn de labia door Mehmél vervangen. Een andere forse ingreep door deze orgelmaker betreft het verhogen van de opsneden. Ook kregen de kernfasen in het pijpwerk een tegenfase. Omdat het klankkarakter van het pijpwerk nog steeds als uniek gezien wordt, is besloten de aangetroffen historisch gegroeide situatie te respecteren en het nieuwe pijpwerk hierop aan te passen. Het binnenpijpwerk van het orgel bestaat voor ongeveer 90 procent uit lood, de frontpijpen bestaan voor ongeveer 75 procent uit tin.

De originele pijpstukken en pijpen boden, in combinatie met de resultaten van het uitgebreid bestuderen van historische bronnen en oude orgels, genoeg aanknopingspunten om een

situatie-1659 te reconstrueren. Een gelukkige omstandigheid bij de reconstructie van de tongwerken was de vondst van een behoorlijk aantal oude onderdelen van Stellwagen-tongwerken op de zolder van de kerk. De orgels waaraan informatie over het pijpwerk is ontleend, zijn die van de Jakobikirche in Lübeck (kleine orgel, Stellwagen, 1637), de Martinkirche in Tellingstedt (Brunner, 1642), de parochiekerk van Ugale (Letland, Rhaneus, 1701) en de Schlosskirche van Harbke (Fritzsche, 1622). Naast de archivalia bleek het tweede deel van Praetorius' Syntagma Musicum uit 1619 van enorm belang.

Opvallend in de dispositie is de volledigheid van verschillende registerfamilies.³²⁾ Omdat het orgel grotendeels nog is gebouwd vanuit de renaissance-esthetiek, ontbreekt de zelfstandige Octaaf 2' op alle klavieren. Daarentegen zijn de samengestelde vulstemmen met een plenumfunctie ruim vertegenwoordigd. Het enige tongwerk in het hoofdwerk is de G. Trommet [16']. Er zijn maar liefst drie samengestelde vulstemmen met een plenumfunctie. De Rauschpfeiffe bevat de 3- en de 2-voet en kan een gesloten prestantenklank van 16- naar 2-voet maken. Ook is het een verbinding met de Mixtur. De Mixtur repeteert ieder octaaf een kwint. In het hoogste octaaf is het register compleet verdubbeld. De Scharffs fungeert als klankkroon. Opvallend is de volledigheid van het fluitenkoor: 16', 8', 6', 4' en 2'. Het Bovenwerk beschikt met de Scharffs over een eigen prestantenplenum. De Scharffs is daarin een hoge vulstem. Het werk heeft drie tongwerken. De Trommet en Schalmey vormen, via de enige koppel, samen met de G.[ross] Trommet van het Hoofdwerk een eigen tongwerken-ensemble. De Krumhoren werkt

32) Peter van Dijk, 'Orgelcultuur in Stralsund en Tallinn', Het Orgel 96/2 (2000) 26.

Samenstelling vulstemmen

Stimmen in werck

Rauschpfeiffe II doorlopend 2 2/3 en 2

Mixtur

C ⁰ VI								2	1 1/3		1	2/3	1/2	1/2
C ¹ VIII			4					2	1 1/3		1	2/3	2/3	
C ² IX		5 1/3	4	4				2	2	1 1/3	1 1/3	1	1	
F ² X	5 1/3	5 1/3	4	4	2 2/3	2 2/3		2	2	1 1/3	1 1/2			

Scharffs

C IV								2/3		1/2	1/3	1/4		
C ⁰ IV							1	2/3		1/2	1/3			
C ¹ V		2	1 1/3				1	2/3	2/3					
C ² VI	2 2/3	2	1 1/3	1 1/3	1	1								

Stimmen in oberposidiff

Scharffs

C IV								1	2/3	1/2	1/3			
C ⁰ IV							1 1/3	1	2/3	1/2				
C ¹ V			2	2			1 1/3	1	2/3					
C ² VI		2 2/3	2	2			1 1/3	1 1/3	1					
G ² VI	4	2 2/3	2	2			1 1/3	1 1/3						

als een echo van de Trechter Regal van het Rugwerk. Naast de Hofflött bevindt zich een andere achtvoets fluitstem, de G.[ross] Plockflött 8', als het ware een echo van de Spitz Flött van het Hoofdwerk. Naast de Trommell is dit het enige houten labiaalregister. Het werd gereconstrueerd door Hans van Rossum naar voorbeeld van Ugale; met zijn conische vorm is het register te vergelijken met een houten gemshoorn.

Ook het Rugpositief heeft, met de Gr.[oss] Quintadeen als basis, een eigen prestantenplenum. Het is hiermee een tegenhanger van het hoofdwerkplenum. Vanuit de kerk beluisterd zijn Rugwerk en de combinatie Hoofdwerk-Bovenwerk ongeveer even sterk. Het Bovenwerk voegt daarbij extra kleur toe aan het Hoofdwerk. Het verloop van de Scharffs van het Rugwerk zorgt in de discant voor een gesloten plenum. De hoge kwartsextcimbel repeteert twee keer per octaaf en laat op c en f de drieklank f-a-c horen. Het is een register dat in soloregistraties gebruikt kan worden om kleur aan te brengen. Praetorius noemt dit type register een "klingende Zimbel (...) welches die kunstreichste seyn sol."³³⁾

Op het Rugwerk komt verder tweemaal het register Quintadeen voor, in hoge en lage ligging. Ook het Bovenwerk beschikt over een eigen Quintadeen. Hiermee zijn alle door Praetorius genoemde Quintadehna's in het orgel aanwezig.³⁴⁾

Net als in het Hoofdwerk zijn fluitenkor en vulstemmen in het Rugwerk ruim vertegenwoordigd. De Feltpfeiffe is net als de Dultz Flött overblazend. Het groot octaaf van dit laatste register is in de negentiende eeuw door Mehmel vermaakt tot een

conische fluit. Uit de (soldeer)sporen in de corpora kon nu de originele menatuur herleid worden. Op c liet het register een menatuur sprong zien die alleen kon betekenen dat het register oorspronkelijk vanaf c overblazend was.

Daarbij is er op het Rugwerk de mogelijkheid om tot een tongplenum te komen: 16', 8', 4'. Dit plenum moet gezien worden als de kortbekerige pendant van het tongplenum op Hoofdwerk en Bovenwerk. Van het register Trechter Regal wordt beweerd dat het een uitvinding van Stellwagen zou zijn, maar bewijs hiervoor ontbreekt.

Bij het Pedaal valt in de eerste plaats de uitzonderlijke omvang van C, D-f¹ op. De Grosprincipall Bas is een 32-voets register dat klinkt vanaf F. Een mogelijke verklaring voor deze lengte werd gegeven in de voorgaande paragraaf. De registerfamilies prestanten, fluiten en tongwerken hebben ieder een eigen pyramidale opbouw. Bij de tongwerken bevindt zich naast de Trommet Bas 8' de Dulcian Bas 8'. Dit laatste register heeft een functie in het continuo-spel. De Cornett 2' kan solistisch gebruikt worden met de Feltpfeiffen 2' (overblazend), als overbrugging naar de Mixtur en als register ter opheldering van een bas-cantus firmus. Het totale aantal tongwerken komt daarmee voor dit klavier op vijf. De Mixtur is hoog van samenstelling en is daarom de enige vulstem in het Pedaal. Dit moet vooral zorgen voor aansluiting bij het hoofdwerkplenum.

De zelfstandigheid van de afzonderlijke werken blijkt uit de aanwezigheid van slechts één koppel, die voor het Hoofdwerk-Bovenwerk. De Trommell bestaat uit twee houten achtvoets pijpen op C en Cis, het register Vogelgeschrei bestaat uit vijf pijpjes in een bakje water. De bellen in de Zimbelstern zijn naar oude voorbeelden gegoten door Wolfgang Hofmann (Wolgast).

33) Praetorius, Syntagma, 131.

34) Praetorius, Syntagma, 137.

Stimmen in Rückpositiff

Sesquialtra II doorlopend 2 2/3 en 1 3/5

Scharffs

C	IV						1		2/3		1/2	1/3	1/4
C ⁰	IV				1 1/3		1		2/3		1/2	1/3	
C ¹	V			2	1 1/3		1	1	2/3	2/3			
C ²	VI		2 2/3	2	2	1 1/3	1 1/3		1				
F ²	VI	4	2 2/3	2	2	1 1/3	1 1/3						

Zimbell

C	III												3/16	3/20	1/8
F	III												1/4	1/5	1/6
C ⁰	III												3/10	1/4	
F ⁰	III								1/2	2/5			3/8	1/3	
C ¹	III								3/4	3/5	1/2				
F ¹	III					1		4/5		2/3					
C ²	III				1 1/3	1 1/5			1						
F ²	III	2	1 3/5	1 1/3											

Stimmen in bas

Mixtur

C	IV			1	2/3	1/2	1/2
C ⁰	V		1 1/3	1	2/3	1/2	1/2
G ⁰	VI	2	1 1/3	1	2/3	1/2	1/2
C ¹	VI	2	1 1/3	1	2/3	1/2	1/2

WINDVOORZIENING & REGEERWERK

Door Kristian Wegscheider³⁵⁾ zijn twaalf nieuwe spaanbalgen met trapinstallatie vervaardigd naar zeventiende-eeuwse voorbeelden uit Zutphen en vooral Redefin (bij Schwerin, Duitsland) en naar informatie uit 1775 van orgelmaker Paul Schmidt. Ze zijn gemaakt uit eikenhout en 2,14 bij 1,22 meter groot. Een dertiende, grotere balg uit grenen fungeert als balg voor de motorwind. De kanalen zijn naar oude sporen gereconstrueerd in grenen.

De winddruk was oorspronkelijk voor alle werken gelijk en lag rond de 58 mm waterkolom. Door het handhaven van de hogere opsneden spraken veel pijpen bij die winddruk niet goed aan. Daarom is gekozen voor de laagste winddruk die het pijpwerk goed zou doen spreken: 67 mm voor alle werken.

De complete toetstractuur is zorgvuldig gereconstrueerd. Voor de restauratie was van de dubbele rij ventielen maar een rij aangesloten en speelde het orgel zwaar. Dat de tractuur vele malen lichter en nauwkeuriger is geworden, ondanks de weer in werking gestelde dubbele ventielkast, is geen geringe prestatie.

Veel van de registertractuur is oud. Door Van Rossum zijn nieuwe registerknoppen uit notenhout gemaakt naar een door Ahrend gered voorbeeld uit het kleine Jakobi-orgel te Lübeck. Ook de klavieren, ondertoetsen uit slangenhout en boventoetsen uit buxus, zijn van Van Rossum. De oude registeropschriften waren nog aanwezig onder nieuwere verflagen en registerplaatjes.

35) K. Wegscheider 'Die Restaurierung der Stellwagen-Organ in St. Marien – eine Chronologie' in: Drechsel (red.), Die Stellwagen-Organ, 50-77.

WINDLADEN, STEMMING & INTONATIE

Het orgel beschikt over acht slepladen, waarvan er vier voor het Pedaal bestemd zijn en twee voor het Hoofdwerk. De laden zijn origineel, maar werden in de loop der tijd vaak sterk verbouwd. Na uitgebreid onderzoek is de vermoedelijke situatie-Stellwagen zoveel mogelijk gereconstrueerd. Uit de pedaalladen van de Grosprincipall en de Principall zijn door Stellwagen gebruikte, met gezangen beschreven stroken perkament tevoorschijn gekomen, een overblijfsel van een middeleeuws missaal. Na aanvankelijke tegenstellingen binnen de orgelcommissie is uiteindelijk besloten de ongemodificeerde middentoonstemming aan te brengen. De toonhoogte is $a^1 = 465$ hertz bij 16 graden Celsius.

De klank van het orgel wordt enorm ondersteund door de prachtige akoestiek van de kerk. Hoewel het werk om diverse redenen niet eenvoudig was, kan geconstateerd worden dat intonateurs Van Rossum en Böhme zich op overtuigende wijze hebben ingeleefd in een zeventiende-eeuwse klankesthetiek.

ORGELCULTUUR IN STRALSUND

Stralsund heeft een prachtig orgel herkgereg. Na de restauratie en reconstructie van twee grote orgels, die in de St.-Marien en in de Nikolaikirche, is het wachten op de start van het derde grote project, de restauratie en reconstructie van het orgel van de Jakobikirche. Het is waarschijnlijk dat in de kas uit 1740 het instrument van Friedrich Albert Mehmel uit 1877 herbouwd zal worden.

organ

buxtehude organ competition

lübeck 26.9. – 4.10.2009

musikhochschule lübeck

---

2. INTERNATIONAL ORGAN COMPETITION in 3 rounds

APPLICATIONS to be received by 1.4.2009

NUMBER OF PARTICIPANTS 25 organists from the class of 1977 onwards

INTERNATIONAL JURY Michael Radulescu, Pieter van Dijk, Jan Willem Jansen, Martin Sander, Arvid Gast, Joris Verdin, Daniel Zaretsky

PRIZES 1st prize: 7.000 €, 2. prize: 5.000 €, 3. prize: 3.000 €

INFOS AND DOCUMENTS Musikhochschule Lübeck
Große Petersgrube 21, 23552 Lübeck, Germany, Tel 0451-15 05-323
international@mh-luebeck.de

www.buxtehude-orgelwettbewerb.de

Sponsored by: Possehl Foundation Lübeck,
Walther and Käthe Busche Foundation Hamburg

J.C. van Rossum
Hoge Maasdijk 8
4281 NG Andel
T 0031 (0)183 442505
F 0031 (0)183 448448
E jcrossum@xs4all.nl
W www.rossumorgelbouw.nl

J.C. van Rossum
Clavecimbel- en Orgelbouwer
advies, begeleiding, restauratie, nieuwbouw

GAIL ARCHER,

concert-organiste uit New York, is in de maanden JUNI, JULI en AUGUSTUS in Europa en beschikbaar voor het geven van orgelconcerten o.a. in Nederland.

Voor informatie en boekingen kunt u terecht bij:

FORTISSIMO EVENEMENTEN
E-mail: info@fortissimo-organisatiebureau.nl
Telefoon: 06-24440310
Website: www.fortissimo-organisatiebureau.nl

Op de korte termijn is het wachten op de volgende editie van de Friedrich-Stellwagen-Orgeltage, bij het 350-jarig bestaan van het orgel. De dagen vinden plaats van 1-5 juli 2009 en worden georganiseerd rondom de orgels in de St.-Marien en Nikolaikirche.

Met dank aan Peter van Dijk (Utrecht), Rogér van Dijk (Utrecht) en Martin Rost (Stralsund) voor hun hulp bij het schrijven van dit artikel.

LITERATUUR

- Daniel Brunzema, Die Gestaltung des Orgelprospektes im friesischen und angrenzenden Nordseeküstengebiet bis 1670 und ihre Bedeutung für die Gegenwart (Aurich 1958).
- Rogér van Dijk, 'Het Buchholz-orgel in de St.-Nikolai te Stralsund', Het Orgel 104/2 (2008) 4-17.
- Rogér van Dijk en Cees van der Poel, 'Hugo Distler en 'zijn' orgels', Het Orgel 104/4 (2008) 18-33.
- Peter van Dijk, 'Orgelcultuur in Stralsund en Tallinn', Het Orgel 96/2 (2000) 25-29.
- Pieter Dirksen, Heinrich Scheidemann's Keyboard Music (Hampshire/Burlington 2007).
- Berit Drechsel (red.), Die Stellwagen-Organ in Sankt Marien zu Stralsund. Festschrift zur Wiederweihe der restaurierten Organ (Stralsund 2008).

- Gustav Fock, Arp Schnitger und Seine Schule (Kassel 1974).
- Gustav Fock, 'Der historische Orgelbau im Küstengebiet zwischen Hamburg und Groningen (16. bis 18. Jahrhundert)', Acta Organologica 1 (1967) 11-20.
- Arthur George Hill, The organ-cases and organs of the Middle-ages and Renaissance, (1883/1891; facsimile-editie: Hilversum 1966).
- Gisela Jaacks en Renate Paczkowski, Orgeln in Schleswig-Holstein (Heide 1981).
- Jan R. Luth, 'Het orgel als iconografisch en allegorisch fenomeen', in: Justin E.A. Kroesen, Jan R. Luth, Arie L. Molendijk (red.), Religieuze ruimte. Feestbundel voor Regnerus Steensma (Zoetermeer 2006) 146-157. Eerder in: Het Orgel 99/3 (2003) 32-38.
- Musik in Geschichte und Gegenwart (2de druk; Kassel etc. 1994-2008).
- Michael Praetorius, Syntagma musicum II (Wolfenbüttel 1619; facsimile-editie: Kassel 2001).
- Dietrich W. Probst, 'Die Stellwagen-Organ in St Marien, Stralsund' The Organ Yearbook 6 (1975) 137-145.
- Dietrich W. Probst, Stralsund als Orgelstadt (Hamburg 1996).
- Dietrich W. Probst, Stralsunds Orgeln (Lauffen 1996).
- Martin Rost (red.), Die Stellwagen-Organ in Sankt Marien zu Stralsund, eine Bestandsaufnahme, Chronik und Dokumentation (Öhringen 2006).
- Karl Schuke, 'Deutsche Orgellandschaft zwischen Elbe, Stralsund und Görlitz', Acta Organologica 1 (1967) 28-37.
- Kerala J. Snyder, Dieterich Buxtehude, organist in Lübeck (New York 1987).
- Kerala J. Snyder, Dieterich Buxtehude. Leben, Werk, Aufführungspraxis (Kassel etc. 2007).
- Stef Tuinstra, 'Schnitger, de Europese orgelmaker van heden en verleden' Het Orgel 4 (1998) 34-42.
- Maarten A. Vente, Die Brabanter Organ, Amsterdam 1958.
- Maarten Albert Vente, Utrechtse orgelhistorische verkenningen, Utrecht 1989.
- M.A. Vrijlandt, Liturgiek, Zoetermeer 1992.
- Peter Williams, The European Organ 1450-1850, Bloomington/Londen 1966.

DEN HERTOG MUZIEKNIEUWS

- **Cor Ardesch – Bach Orgelwerken (1)**. Gespeeld op het Bach-orgel van de Grote Kerk te Dordrecht. CD *MPD20072710* € 15,00
- **Durufié in Dudelange**. Els Biesemans plays the Stahlhuth/Jann organ of Saint-Martin, Dudelange (Luxembourg). O.a. Scherzo op. 2; Suite op. 5; Fugue sur le Carillon des heures de la Cathédrale de Soissons op. 12. CD *AMP10804* € 18,50
- **Rien Donkersloot – Oude Kerk Delft**. Werken van Saint Saëns, Liszt, Karg-Elert, Reger, Barie, Howells en De Wolf. CD *SKD18570803* € 15,00
- **Peter Eilander – l'Orgue Monumental St. Sulpice, Paris**. O.a. Sonata da Chiesa (Monnikendam); Fantasie in kerkstijl Psalm 68 (Bijster). CD *CD13604* € 18,50
- **Mendelssohn & more (2)**. Jaap Kroonenburg, Garrels-orgel, Grote Kerk Maassluis. O.a. Mendelssohn en Andriessen. CD *CD17320826* € 16,95
- **Einojuhani Rautavaara – Complete Works for Organ**. Jan Lehtola, The Organ of St. Paul's Church in Helsinki, Finland; Touko Lundell, trumpet; The Guard's Banc; Elias Seppälä, conductor. SACD *ABCD265* € 22,75
- **Marcel Dupré – Organ Works (10)**. Ben van Oosten, Organ of Birmingham Town Hall. O.a. Cortège et Litanie, op. 19/2; Miserere Mei, op. 46; Lamento, op. 24; Trois Préludes et Fugues, op. 36. CD *MDG31612922* € 21,75
- **Dick Sanderman – Koraalbewerkingen Bovenkerk Kampen**. O.a. Drie Psalm-bewerkingen voor orgel vierhandig: Psalm 116, 84, 146 (met Leonard Sanderman); Kommt Seelen, dieser Tag. CD *BRCD281* € 17,95
- **Sietze de Vries – Improvisiert – Kögler Orgelbau**. Orgels te o.a. Engelszell, Saxen, Kremsmünster, Salzburg-Mülln. 2CD *SDVK0708* € 19,95
- **Olivier Vernet – Widor – Symphonies no 4 & 6**. Cavaillé-Coll, cathédrale d'Orléans. CD *LIDI010419308* € 22,75
- **Bas de Vroome – In concert – Nieuwe Kerk Delft**. Werken van Lübeck, Buxtehude, De Grigny, Homilius, Mendelssohn, Rheinberger en Heiller. CD *SKD18390801* € 15,00

Den Hertog
uitgeverij - muziekhandel

Elzenkade 6 - Bedr.terrein 'Doornkade' - Houten
Postbus 150 - 3990 DD Houten
Tel. (030) 634 66 87 - Fax. (030) 634 66 88
E-mail: muziek@hertog.nl - www.hertog.nl